АЗАРХ І.С.

УКРАЇНЦІ В НІМЕЦЬКІЙ НЕВОЛІ

У статті розглядається та аналізується творчість в'язнів концтаборів остарбайтерів у німецькій неволі. Їхня поетична творчість мала стати основою збірника "Фольклор Великої Вітчизняної війни".

Та тут треба цілу книжку,
Щоб все написати.
Про неволю в Німеччині
Все пора сказати
(З народної пісні про неволю
українців у нацистській Німеччині)

Тема примусового вивезення в роки Другої світової війни значної частини молоді на роботу до Німеччини нині є однією з тих, до яких звертаються науковці під час висвітлення повсякденного життя окупованої фашистами України та розкриття злочинів загарбників проти її народу. Як зазначають сучасні дослідники в цій царині Л.Легасова та М.Шевченко, до недавнього часу "*події подавалися досить спрощено, без повного розкриття складних умов і ситуацій мобілізації, насильницького вивезення та перебування українських робітників на території Третього рейху*"[1]. Без перебільшення можна твердити, що відомості про повсякденне життя остарбайтерів будуть залишатися певною мірою поверхневими за відсутності осмисленого і комплексного аналізу, а отже, і визнання існування як такого, активного творчого процесу віршування й піснетворення в середовищі примусових працівників і в'язнів концтаборів. Адже всебічне використання навіть далеко не досконалих літературних проб може дати конкретні відповіді на чимало запитань про життя, психологічний стан, думки й переживання рабів XX ст. із позначкою "*Ost*".

Передвоєнна ідеологічна програма формування нової радянської ідентичності і соціалістичного патріотизму надавала пріоритетного значення підвищенню загальної культури населення і, зокрема, вивченню української народної пісні. Необхідно зазначити, що ще в середині 30-х років XX ст. одним із її основних напрямів стало створення й поширення серед широкого загалу творів так званого "*радянського героїчного епосу*", що синтезував фольклорну традицію зі штучно створеними "*революційними*" ідеалами часів громадянської війни. "*Одержавлення*" цього процесу відбувалося в руслі Постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У "*Про розвиток хорової справи на Україні*"[2] від 25 квітня 1936 р., що передбачала "*глибоке всебічне вивчення української народної пісні і її високохудожню демонстрацію серед широких народних мас*"[3]. З метою забезпечення виконання указу було асигновано значні, як на той час, кошти[4].

Азарх Ірина Степанівна - молодший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Більш-менш реальна ситуація, що склалася у цій царині, висвітлена в довідці Раднаркому УРСР про стан культурно-освітніх закладів республіки на 1 січня 1941 р. Цей документ засвідчив: "*1940-1941 рр. слід вважати роками особливого розвитку художньої самодіяльності по областях УРСР. Це позначилося як на рості кількості гуртків художньої самодіяльності найрізноманітніших жанрів мистецтва, так і на масовому залученні одинаків-співаків, музикантів, читців*"[5]. Завдяки створенню спеціалізованих установ - Будинків народної творчості, роботу яких координував Центральний будинок народної творчості у м.Києві, - було організовано підтримку і контроль над непрофесійними колективами і аматорами. При ЦБНТ організували заочні курси, що охоплювали навчанням понад 3 тис. керівників і активи гуртків усіх жанрів. За даними ЦБНТ на той час на Україні було понад 12 тис. хорових і 4 тис. музичних гуртків[6].

У 1936 р. у системі Академії наук УРСР було створено Інститут українського фольклору, п'ять років існування якого (1936-1941 рр.) характеризувалися значними досягненнями в галузі словесного й музичного фольклору. Співробітниками інституту велася постійна робота зі створення розгалуженої мережі дописувачів з різних куточків України. В результаті енергійної експедиційної діяльності дослідників-фольклористів і поступової професіоналізації розгалуженої мережі постійних кореспондентів-збирачів напередодні війни в названій установі було сформовано об'ємні фонди рукописного народно-пісенного архіву.

Війна перервала розпочатий творчий процес. Разом з іншими академічними установами Інститут було евакуйовано до Уфи (Башкирія) та реорганізовано у Відділ фольклору. Керівником відділу призначили члена-кореспондента АН УРСР П.М.Попова. Невдовзі (у 1942 р.) цей підрозділ віднесли до складу новоствореного Інституту народної творчості і мистецтв (ІНТІМ). У той період спеціалізована фахова група намагалася продовжувати розпочату фольклористичну діяльність, одним із напрямків якої став аналіз пісенної творчості українців у Башкирії. Березень 1944 р. став початком відновлення роботи академічних установ у Києві, що відбувалася за непростих умов. Окупантами було знищено приміщення Інституту українського фольклору (вул. Леніна, 15), лабораторію звукозапису, частину архіву, що не змогли евакуювати, та багато підготовлених до друку праць. Практично весь довоєнний доробок було втрачено.

Повоєнна реконструкція та відновлення функціонування академічних підрозділів проводилися відповідно до Постанови РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. (№1119) "*Про заходи до створення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР*"[7], яка ініціювала підготовку і видання документальних збірників з історії України та історії Вітчизняної війни. На виконання урядової постанови Відділ словесного фольклору ІМФЕ спільно з Центральним будинком народної творчості УРСР організували 13-16 жовтня 1944 р. чотириденну республіканську конференцію збирачів фольклору. В її роботі взяли участь представники 11 областей УРСР, а також фольклористи, педагоги, музейні працівники, деякі письменники і композитори, літературознавці, музикознавці, етнографи[8]. З трибуни конференції

прозвучали заклики учасників укласти республіканський і обласні збірники фольклору Великої Вітчизняної війни, а також врахувати численні запити збирачів-кореспондентів щодо розроблення й видання спеціального посібника для підвищення їх науково-методичного рівня - "*Порадника збирача фольклору*".

У другій половині 40-х років ІМФЕ АН УРСР організував і провів низку експедицій зі збирання віршованих творів та пісень у різних регіонах визволеної республіки. В їх роботі взяли участь фахівці-фольклористи М.Плісецький, М.Родіна, М.Стельмах, О.Стеблянко, П.Батюк та інші. Збиральницька робота поєднувалася ними з дослідницькою. Тексти і мелодії відбиралися відповідно "*або за їх художню вартість, або за принципом їх історико-наукового значення*"[9]. Так, подаючи звіт "*Про роботу по запису народних пісень на заводах і шахтах Дніпропетровщини*" від 16 грудня 1947 р., в.о. старшого наукового співробітника інституту О.Стеблянко зазначив, що "*тексти дають цікавий матеріал про недавно перенесені події*"[10]. Однак музичний супровід - "*музика … значно слабша і має певні негативні риси: вона примітивна, одноманітна з впливами циганського і жорсткого міського романсу*", - справив прикре враження на мистецтвознавця.

Задум кандидатської дисертації під назвою "*Українські народні пісні про Велику Вітчизняну війну*" співробітник інституту М.Стельмах почав здійснювати, ще перебуваючи на фронті. Матеріали для її написання він поповнював у відрядженнях по селах і містах Німеччини. Звертаючись до М.Т.Рильського у листі від 8 лютого 1945 р. з проханням продовжити відрядження до 1 травня, зазначив, що йому "*пощастило зібрати цікаві матеріали - пісні бувших невільників*"[11]. У своїх записниках М.Стельмах фіксував деякі відомості про людей, від яких було записано пісні. В концентраційному таборі "*Біркенау А*" (Освенцім) письменнику передали знайдений серед залишків одягу в'язнів зошит Шевченко Килини, 1923 р. народження. Народилася вона на Миколаївщині, у с.Бовтишки, звідки 3 червня 1943 р. була відправлена до Німеччини. В зошиті, окрім листів до матері та нареченого - Івана Тищенка, було два вірші. В одному з них вона передбачила власну долю:

"*Поїзд їде в далеку дорогу,*
Поїзд їде в далекі краї,
Поїзд, мамо, назад воротиться,
Не вертатись ніколи мені"[12].

Учасник партизанського загону письменник Ю.Збанацький, який на той час працював у Музеї партизанського руху (м.Київ), підготував до друку найбільш популярні пісні, що побутували серед окупованого населення[13].

З метою організації збору актуальних сучасних матеріалів було проведено роботу, спрямовану на відновлення зв'язків із довоєнними кореспондентами. До керівництва сільських рад надіслали звернення з проханням встановити місцезнаходження осіб, які займалися збиранням фольклорного матеріалу, а також із рекомендацією записувати й надсилати зразки народної творчості Великої Вітчизняної війни. До таких запитів на місцях поставилися з усією відповідальністю. До відділу фольклорних фондів почали надходити відповіді з різних областей України із інформацією

різноманітного характеру про колишніх дописувачів. Голова Мокиївської сільської ради депутатів трудящих Чорнухинського району Полтавської області Юхно повідомляв, що громадянин П.Бойко був під час евакуації старостою села і "*адрес його перебування в даний час і його кліки для нас приблизно відомий - у Дніпрі. Серед інтелігенції Ваше прохання оголошено*"[14]. Один із листів із поміткою "*Просмотрено военной цензурой*", датований 10 квітня 1945 р., надійшов із Солікамська з місць позбавлення волі від колишнього дописувача М.Чалого, звинуваченого в націоналізмі за те, що "*в 1940 р. визнав свою виключну любов до України, її історії, її минулого*". Однак його не залишила надія "*повернутися на Україну і знову продовжувати цікаву роботу по збиранню фольклору*"[15].

Довоєнний кореспондент І.Сова розповів про життя українців у м.Омськ, де він працював на ТЕЦ №2 "*Ураленергомонтаж*": "*… Я живу в РРСФР, та українців тут дуже багато. Є села повністю українські. Та всі вони, як називають їх тут, "Хохли", тобто говорять вони ні на російській, ні на українській мові, а так впереміжку*". Він висловив бажання продовжувати збирати фольклор серед співвітчизників без відшкодування затрат: "*Оплати мені за це не потрібно, оплатою мені буде моя любов до мого рідного українського народу і краю*"[16].

Надходили листи й від трудових колективів. Заступник директора з навчальної і наукової роботи Чернівецького учительського інституту Стеценко сповіщав про розгортання в цьому закладі роботи зі збирання фольклорного матеріалу в окремих районах Буковини[17].

М.Клименко із с.Родіонівка Велико-Багачанського району Полтавської області звернувся до керівництва інституту з пропозицією продовжити свою кореспондентську діяльність: "*До Вітчизняної війни 1941 р. я був кореспондентом при Академії наук УРСР по збору фольклору, мав на руках посвідчення і був активним дописувачем*"[18].

Особливої уваги, як на нашу думку, заслуговують віршовані твори та пісні, надіслані в'язнями концтаборів і звільненими з неволі остарбайтерами. Це не лише данина їх пам'яті, а й об'єктивна потреба часу неупередженої оцінки інформативної цінності подекуди примітивного літературного доробку. Повернувшись на батьківщину після фашистського мороку, багато з них, відчуваючи певне відчуження серед співвітчизників, намагалися презентувати свою підпільну творчість, знайти підтримку за перенесені біль і розчарування:

"*Послухайте, рідні оселі, пісні,*
Які ми складали в чужій стороні"[19].

Історія кожного з невільників була і типовою, й індивідуальною одночасно, а починалася вона з дороги:

"*Ніч насувається, вагон качається,*
До нас не приходить спокійний сон.
Україна рідная все віддаляється,
Іде в Німеччину ешелон"[20].

У грудні 1941 р. рейхскомісар окупованих східних областей А.Розенберг прийняв постанову про запровадження "*Трудової повинності*", згідно з якою всі жителі від 18 до 45 років підлягали громадській трудовій повинності[21]. А

вже в січні 1942 р. розпочалося масове вивезення українців на примусові роботи до Німеччини. Дехто з українців спокусився на обіцяне німецькою пропагандою благополуччя і погодився добровільно їхати на роботу до Рейху. Однією з таких була Дуня Тарасенкова з с.Мойсінець Ірклiївського району, яка невдовзі щиро пошкодувала про свою необачність:

"*Ой, піду я в ліс по дрова,*
Наламаю лому.
Завів мене дурний розум
В чужий край-сторону"[22].

Вона перебувала в Німеччині з 28 листопада 1942 р. до 16 квітня 1945 р. Спочатку працювала на паперовій фабриці, а далі втекла на іншу фабрику, де виготовляли бомби. За втечу була жорстоко покарана - просиділа в концтаборі один місяць. Була звільнена американськими військами[23].

Виїзд до Німеччини звичайно супроводжувався медичним оглядом. З приводу його організації подекуди висловлювали обурення навіть німецькі офіцери. Вони вважали поводження із силоміць затриманими особами та їх огляд надзвичайно жорстокими[24].

Відбраковували майбутніх рабів неохоче, для цього мала бути досить вагома причина. На Дніпропетровщині була поширена така приказка "*Сорочка з коростою - самі кращі ліки, аби в Германію не поїхали діти*"[25]. Сама процедура огляду та відбору справляла неприємне, гнітюче враження. М.Ганницька з с.Васютинець Ірклiївського району пригадувала у своєму щоденнику, як це відбувалося:

"*Приїхали ми на комисію,*
Повно нас нагнали.
По 20 душ до лікаря
Зразу упускали".

Незграбні віршовані спроби М.Лесь не перестають дивувати здоровим почуттям гумору. Ось як вона описала організацію виїзду до Німеччини:

"*Везуть дівчат не саміх,*
Везуть і молодиць.
І привезли до самих больниць.
Приїхали, повставали, пішли у больницю,
Зустріли дохтора і медичну сестрицю.
І на кожду із нас дохтор сюди туди гляне
І ласкавим словом до нас промовляє:
- Ви всі сильні і здорові, до роботи гожі"[26].

Персонажами сатиричних пісень часто-густо ставали українські поліцаї. Власні посіпаки виловлювали для відправки до Третього рейху бранців не гірше своїх нових господарів. Я.Галянинову з с.Бузьок Ірклiївського району, як бездітну, розлучили з чоловіком і вислали на примусові роботи до Німеччини (працювала в м.Альтенграбов):

"*Прилетіли соловейки до нас щебетати,*
Дали приказ коменданту
В Германію людей брати.
Наш староста Вергай
Став приказ читати.

Полицай, його прихвосник,
Став людей зганяти"[27].

Як зазначив Д.Федоренко, збирач фольклору із Павлоградщини, в с.Верхньодніпровське місцеві жителі довгий час із острахом пригадували поліцая І.Скиданчука. Висліджуючи молодь для відправки до Німеччини, своєю жорстокістю він виділявся серед загальної маси фашистських прислужників.

"*В Степана-пана*
Собака п'яна,
Собака п'яна
Лежить на санях
У синіх штанях.
Обминіть сани,
Не займіть свині,
Бо в тої свині
Аж два імені:
Німецька собака
Й Іван Скиданяка"[28].

А староста с.Никишівка Бердичівського району Житомирської області так держав село в лещатах, що текст складеної про нього пісні навіть після війни боялися передавати відверто, записку із записом куплетів на прохання дорослих М.Плісецькому підкинули діти:

"*Сидить Гітлер на Вкраїні,*
Держить Жорика на коліні:
"Жорику, помішник мій,
Забирай сало, ще й гуляй.
І корівку не забудь,
І телятко, й поросятко
Хай никишківці дадуть.
Все село дріжить,
Мати умліває,
Бо вже наш староста Жорик
Пє та гуляє
І гвинтівочку на плечах він завжди тримає.
Веселитись захотілось -
Він в людей стріляє"[29].

Потрапивши в неволю, односельчани намагалися не втрачати між собою зв'язок. Використовували щонайменшу можливість для зустрічі, пригадували всі події, що передували виїзду до Німеччини. Переважна більшість українців записували свої почуття, надії, пісні і віршовані твори до щоденників-пісенників. На паперовій фабриці у м.Золінген Галина Тарасенкова подружилася з Марусею Науменко. Дівчата, як і більшість співвітчизників, завели собі зошити, куди записували вірші та пісні, свої мрії про майбутнє. Ті, хто мав хист до малювання, прикрашали свої скромні записники візерунками, квітами. Серед подружок було прийнято обмінюватися записами. Бувало, час відпочинку використовували саме для цього: "*Писала з Марусею Науменко в обідній перерві 6 VII-43 р. Останні сплять всі*"[30].

Одночасно в Україні велася розгорнута німецька пропаганда про щасливе життя та працю українців у Німеччині. Листи з неволі, передані за нагоди, без цензурних правок, були чи не єдиним правдивим джерелом про перебування на примусових роботах. Подекуди їх використовували як матеріал для пропагандистських листівок. У 1944 р. газета "*Павлоградська правда*" (№119) опублікувала лист своєї землячки Паші, вивезеної на каторгу в м.Есен. Цей лист підпільники розповсюджували як листівку:

"*Привіт всій родині, до рідної хати,*
Де плаче і туже замучена мати,
Де білені стіни моїми руками,
Де топтані стежки моїми ногами.
Де я посадила пахучії квіти,
Що вже відцвіли, снігами покриті.
Де ластівка вільна уже не літає
І голосом вільним уже не співає.
Як матінка рідна тепер поживає,
Мабуть, щогодини мене згадує,
Як голосом дзвінким співала,
Як рідну неньку кохала.
Тепер я, мамо, пісні не співаю,
Тільки ту дорогу щодня проклинаю,
Бо в чужій стороні сонечко не гріє,
Немає вас, мамо, - ніхто не жаліє…
Привіт батькам рідним від їхньої дитини,
Що далеко взята від родини"[31].

Одним із таких інформаційних повідомлень став лист М.Гаращук. Його оригінал, склеєний з декількох частин аркуш із віршами й піснями, зберіг і передав до институту Д.Коваль, її односельчанин. У 1950 р. сама Марусина розповіла історію свого повідомлення, хоча, на її думку, "*те життя, ті обставини в теперішній час даже пригадувати не стоїть*"[32].

6 вересня 1943 р. з міста Герне (табір Альтенгофен), де жили і працювали М.Гаращук та її односельчанки О.Сіваченко, Г.Візнюк, М.Турченко, М.Клименко, С.Степаненко, В.Грицюк, відправляли в рідне с.Савериць хворих на туберкульоз Н.Бондаренко й Марію Р. (в 1950 р. їх вже не було в живих). Комендант провів ретельну перевірку, однак листа М.Гаращук, захованого дівчатами в косах, не знайшов. Отримавши листа з неволі, батьки й односельчани дуже здивувались, як вона могла відважитися на таке. "*При такому житті, як то було, нічого не страшне*", - пригадувала авторка. Вона всіляко застерігала земляків від поїздки на роботу до Німеччини:

"*Кажуть, їдьте в Германію,*
Там добре живеться.
Шість місяців відбудете,
Назад повернетеся.
Ми не знали, що прийдеться
Нам голодувати,
То брукву бігати красти
Й капусту клювати"[33].

Нацистська расова політика щодо східноєвропейських рабів передбачала повну втрату ними людської й національної гідності. Однак та ж Марусина, перебуваючи на каторжних роботах в нестерпних умовах, не забувала власного імені в натовпі інших в'язнів та німців:

"*Куди ти не підеш,*
Куди не поїдеш,
Скрізь тебе узнають,
Що ти українець.
Українку видно,
Бо вона прекрасна.
Нємка препогана,
Ще й до того красна"[34].

"*А як прийде неділя, то на фабриці вихідний, а в лагері оддихати не дасть лагерний собака, так ми звали коменданта. Йдіть камінь носити байраки строїть самі для себе а як не треба каміння то так знайде роботу, аби не оддихали*" - так змальовувала невільниця своє життя в Німеччині.

"*Рано утром поліцейські*
На роботу всіх женуть,
А ідучи на роботу,
Саму кофію дають"[35].

"*На обід як ідем, то й ніг не можна підняти, ще як пригріє сонце, то не можна ніг підняти в тих деревяних колодках*"[36], - ділилася вона подробицями перебування на примусових роботах. Спілкуючись у вихідні дні із дівчатами з інших таборів, Марусина пересвідчилася, що табірне життя майже скрізь було однакове. Допитлива дівчина записувала вірші, пісні, складені такими ж в'язнями, а також робила спроби писати сама. Її подруги з Дніпропетровська Оля Онищенко й Валя Боримська потай від табірної поліції розповсюджували пісні, за які могли бути жорстоко покарані.

Ті нечисленні листи з неволі, що надходили поштою, піддавалися жорсткій цезурі. Подаючи своїм рідним вісточку з Німеччини, 28 грудня 1942 р. Юлія Р-ва так описувала своє життя: "*Баронеса фон Цвікейзен подарувала мені днями сині стрічки, сині з червоним, та так багато, що вже й місця немає, щоб їх начіпляти...*"[37].

Часто до інституту переадресовували отримані твори редакції республіканських газет. У листопаді 1945 р. порадник літконсультанта Ганжа та завідувач відділу мистецтва і літератури "*Радянської України*" Ган отримали "*перші, хоч і невдалі спроби в літературі*" Миколи Липи. 1941 р., під грім канонади залишаючи м.Лубни, поети М.Шпак та Л.Зимній підтримали юнака в його перших спробах, його "*проліскаx*". Повернувшись з концентраційного табору Бухенвальд та залишившись у 23 роки практично недієздатним, Микола просив у редакції реальної підтримки та допомоги: "*Допомога з Вашої сторони та моя праця над самим собою дасть певні наслідки, адже мені не остається нічого, окрім права писати*"[38].

Микола Григорович Липа (народився у с.Краснохиженці Ірклiївського району Полтавської області) передав до інституту два зошити з власними творами та "*придбаними з уст мого народу, та з різноманітних першоджерел концтабору Бухенвальд*"[39].

Маючи чудову пам'ять та знаючи багато пісень свого краю й тих, що співали в таборі, М.Липа разом із друзями В.Гужвенком і В.Горяновим випустили в таборі перший рукописний збірник пісень. Однак його довелося спалити під час обшуку і лише в травні 1944 р., знаходячись у лікарні, на прохання своїх товаришів Ф.Цівіна та В.Гнатюка, Микола знову розпочав писати пісенник для табору і для себе. В цей період ним було записано понад 50 різноманітних віршів, серед яких особливої популярності набули "*Молитва фашиста*" та частівки, написані на мотив "*Гоп со смиком*". На жаль, перші варіанти загинули 24 серпня 1944 р. під час бомбардування табору.

"*У непокірних рабів було взято все, лише голос та повітря залишалися їм*"[40], - пригадував життя в Бухенвальді М.Липа. Йому запам'яталося, що в 1943 р. керівництвом Бухенвальду було дозволено співати пісні, а згодом навіть відкрили театр.

Серед в'язнів Бухенвальду побутувала легенда про Гете, який свого часу в цій місцевості писав вірші, милуючись віковічним дубом. Він заповідав: "*До тих пір, поки стоїть цей дуб, Німеччина ніколи не буде переможена. Згине дуб - згине й Німеччина*". В 1937 р. Гітлер заснував у Тюрингії знаменитий своїми звірствами концтабір "*Бухенвальд*", куди закидав усіх політв'язнів, особливо комуністів і соціал-демократів. У 1944 р. дуб зрубали есесівці, що стало, на думку в'язнів табору, знаком загибелі фашизму[41].

Одним із найбільш тематично виразних і характерних віршованих творів М.Липи є біографічна розповідь "*Бухенвальд*", написана ним 4 лютого 1944 р.:

"*Попав я сюди в сорок другім,*
Спитаєте, друзі, чому?
Робити не хтів. Саботажем
Я мстився, проклявши чуму.
Забрали мене до гестапо.
Прийшлося Київ скоштувать,
Два місяці там пролетіло,
А потім … потім Бухенвальд"[42].

Описуючи умови праці в концентраційному таборі, автор ділився гірким досвідом спілкування з есесівцями-наглядачами:

"*Не так повернувсь при роботі*
(Робота була нелегка),
Есесман як пес облизнеться
І в морду тицьне кулака.
Та й добре, що й так обійшлося,
І вдруге будеш пам'ятать.
В повітрі підійметься гума -
Відмірить фашист двадцять п'ять"[43].

Нам достовірно не відомо, чи був причетним М.Липа до антифашистського підпілля в Бухенвальді, однак у його віршах прозвучав безпосередній заклик до повстання:

"*Чи ж можуть скінчитися муки!*
Чи ж будемо знову людьми?
Від рабства звільняються руки
Вставайте за долю грудьми!"[44].

Повертаючись із Німеччини додому, на фільтраційних пунктах Микола Липа зустрічався з багатьма земляками, які також ділилися з ним і хлібом, і словом. Деякі твори потрапили до його збірки від Ганни Сергіївни Бенадицької, 1924 р. народження, родом із Житомирської області, Андрушівського району, с.Волосов. Він познайомився з нею в поїзді по дорозі з м.Майсен 28 липня 1945 р. Ганна Бенадицька склала цей вірш у цивільному таборі для насильно вивезених під назвою "*Gemeinschaft - Verrein - Lager*" в м.Рулла в Тюрингії:

"*Бодай ліси ті погоріли,*
Бодай той лагер провалився,
А ми жили б на Україні
З своєю ріднею сміючись"[45].

Перебуваючи в репатріаційному пункті в Бреслау, розмірковуючи про пережите, коли "*в далекій неволі, в нужді та в недолі три літа, як день проплило*", вперше задумався М.Липа про своє майбутнє на Батьківщині:

"*Що жде нас удома,*
Для нас невідомо.
Не знаємо, хто вижидає там нас"[46].

Автор не зафіксував у щоденнику точної дати повернення до рідного села, однак 25 вересня 1945 р. він вже числився робітником редакції газети "*Б.П.*" (ймовірно, "*Більшовик Полтавщини*"). Поряд є ще одна дата - 21 жовтня 1945 р. В цей день він отримав тимчасове посвідчення. Очевидно, нелегким стало повернення до цивільного життя, бо час від часу він повторював слова:

"*Суворую школу*
Ваш друг, ваш Микола,
В полоні німецькім пройшов"[47].

Односельчанка Миколи, Галина Сапсай, привезла з Німеччини маленьку книжечку записів "*чи пісень, чи віршів*". Непересічний талант Галини, її ліричність та безмірна туга за рідним селом щиро вразили М.Липу, який доповнив ними свою збірку пісень, записаних на Іркліївщині, і її віршами.

У творах Г.Сапсай виразно проявилися основні риси українського народного фольклору, уміння використовувати знайомі поетичні звороти:

"*На калині день і вечір*
Чорний ворон кряче,
На чужині день і вечір
Сиротина плаче"[48].

У поетичному доробку Г.Сапсай, як і в більшості її землячок, найбільш виразно проступає лірична нота, першопричиною якої стала розлука з коханим. Гірке усвідомлення того, що тяжка праця і складні побутові умови в неволі призведуть до втрати молодості, краси, а з ними і кохання, знайшло відображення чи не в кожному записнику невільниць:

"*Біле личко висихає,*
Рум'янець зникає,
Очі плачуть, марніючи,
І краю немає.
Із ким милий мій гуляє,

Кого він кохає…
Чого ж бо він, чого ж бо він мене забуває”[49].

Природно, що більшість пісень дівчат були звернені до найріднішої людини - матері. Їй можна було розповісти все, бодай на папері:

“*Не пізнать тобі, мамо, Галини,*
Не така я, як в тебе була,
Не ходила замурзана, грязна,
Не була я ніколи сумна”[50].

Значну кількість фольклорних записів було зроблено в Ірклiївському районі, що за тогочасним адміністративним поділом належав до Полтавської області. Хоча ми не маємо достовірних статистичних даних, однак цілком очевидно, що з цієї місцевості на примусові роботи було забрано й вивезено досить великий відсоток молоді. Активне листування з рідними в Україні і земляками, які перебували також в Німеччині, зацікавило Костя Федоровича Кушніра, 1877 р. народження. Житель с.Мойсінці Ірклiївського району Полтавської області протягом зими 1945-1946 рр., спілкуючись з дівчатами й хлопцями із навколишніх сіл, що наразі повернулися з полону, зібрав “*Зразки народної творчости на каторжних роботах в проклятій Німеччині*”. Тоді ж він познайомився і з М.Липою, якого “*німецька неволя з колючими загорожами к.л. Бухенвальд придавила … за три роки на цілих тридцять*”[51].

16 квітня 1946 р. К.Ф.Кушнір отримав розписку від директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії В.Денисенка про передачу на перегляд двох зошитів фольклорних записів. Два невеликі зшитки, заповнені акуратним каліграфічним почерком, містять життєві історії земляків-невільників у віршованій та епістолярній формі.

Одна з таких розповідей - про Василя Івановича Водяника, жителя с.Бузьки на Ірклiївщині. У листі до матері він детально розповів про подорож до Німеччини: “*Виїхав з рідного села 8 листопада 1942 р. У Київ прибув 10 листопада. Наступного дня пройшов комісію, а 13 листопада виїхав з Києва. Після двох комісій у Ченстохові та Лерте прибув до Німеччини 25 листопада вночі. Зараз я перебуваю в Блюментазі за 25 км на захід від Бремена. Зараз я живий і здоровий і працюю на шерстяній фабриці в Блюментазі*”. Окрім посилок з харчами, найважливішим він вважав придбання українсько-німецького словника, якого Василь радив узяти в односельчанина Галянина або Івана Св.[52]

У своїх повідомленнях В.Водяник зазначав, що пише багато листів у Німеччину, однак в Україну не може писати скільки схоче (21 червня 1943 р.): “*Простіть, що рідко пишу, але я можу написати лиш 1 картку на місяць*”.

У травні 1943 р. Василь працював у будівельній колоні, виконуючи такі роботи: “*нагружаю і загружаю цемент з вагонів, копаю глину, пісок, прибираю каміння після бомбандіровки, роблю камінні мури, піднімаючи каміння по 40 кг на 2,5 м і ін. Пальці усі позбивав, та й погода сира*”.

Про нестерпні побутові умови йдеться в листі від 6 липня 1943 р.: “*Я вже тут скоштував, а ще й скоштую. Бодай його й собака не діждав. Ну така наша доля. А поки що я живу по старому на старому місці. Роблю камяні мури від бомб, а їм таку зелену траву та рідку, що й сльози навертаються. Ми раз не хотіли брати її, ну нічого не вийшло. Вечірню*

нашу їжу роздали дівчатам, а нам пригрозивши не дали хліба, роздали обідішню".

Після повернення до рідного села власні враження від пережитого Василь Водяник описав у вірші "*Каммерай*":

"*Нехай же тепер ті машини,*
Що золото сипали вам,
Нехай тепер роблять отруту
Залити всі пельки катам.
А ми повернулись додому
І серцю всміхається рай,
Та жоден із нас не забуде
Ту фабрику мук - Каммерай"[53].

У тогочасній періодиці час від часу публікували статті про визволення співвітчизників. 10 лютого 1945 р. у газеті "*Радянська Україна*" кореспондент Йосип Кисельов (1-й Український фронт) сповістив про взяття старої німецької фортеці - Оппельн[54]. Біля цього міста функціонував завод з виробництва деталей для літаків "*Андреазітте*", де працювали сотні юнаків і дівчат з України. Вони розповіли, як на підприємстві внаслідок незадовільного харчування в 1943 р. відбувся страйк, одним з організаторів якого був в'язень Микола Топоренко. А Марія Зелена (1922 р.н.) із с.Зіньків Кам'янець-Подільської області про події в "*Андреазітте*" знала не з газет, а з власного досвіду. Особливо дошкуляв невільникам лагерфюрер Цибуль:

"*Наварив картоплі в шкурах,*
А він думав, що ми кури,
А вкраїнці то не кури
І не хтіли їсти шкури.
Руси шкури не хотіли,
На роботу йти не хтіли.
Приїхали жандармери,
Повиймали револьвери.
Встали вони в них стріляти,
На роботу виганяти.
Як вистрілив ліворверко,
Обізвався Топоренко.
Жандармери всі кричали,
Топоренка закували,
У кайдани закували,
І резиною погнали.
В місто Оппельн, у тюрму,
Помирать тепер йому"[55].

Жорстока рабська праця, окрім фізичного виснаження, викликала відчуття провини перед співвітчизниками, від яких чекали довгожданого порятунку:

"*На машину я схилилась,*
Гірко сльози проливаю,
На своїх людей, нещасних
Зброю виробляю"[56].

Зібрані вірші, пісні, приказки й прислів'я про фашистську окупацію та неволю мали стати основою майбутньої книги. Проект "*Фольклор Великої Вітчизняної війни*" передбачав підбірку найкращих зразків з унікальної колекції історичних сюжетів про екстремальні умови полону, життя в концтаборах, примусові роботи на бауерів у Німеччині. Відібрати, систематизувати і упорядкувати зібраний фольклорний матеріал для академічного видання отримали вказівку провідні науковці-фольклористи П.М.Попов, М.М.Плісецький та М.С.Родіна. Об'єднані духовним і патріотичним піднесенням упорядники натхненно презентували в передмові до сигнального примірника зібраний матеріал як "*творчість, якій дивуватимуться покоління*"[57].

У звіті за п'ятиріччя (1941-1946 рр.) член-кореспондент АН УРСР П.М.Попов зазначав про здачу до друку великого (30 друкованих аркушів) збірника "*Фольклор Великої Вітчизняної війни*". Державне літературне видавництво УРСР взяло на себе публікацію близько тисячі текстів і понад сто мелодій народних творів[58].

Однак рукописний збірник "*Фольклор Великої Вітчизняної війни*" і донині залишається на полицях архіву та припадає пилом. Деякі його матеріали (всього сто п'ятдесят текстів) зі значними літературними правками увійшли до збірки "*Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну*" (К., 1953), упорядниками якого стали М.Родіна та М.Стельмах. Передмова М.Рильського, що в першому варіанті називалася "*Сповідь народу*", була озвучена як "*Голос народу*", а в оцінці самої праці виразно відчуваються нотки сумніву поета: "*Можна й хочеться гадати, що збірка дає правдиве віддзеркалення величі народного духу*"[59].

Чому відбулася подібна трансформація запланованого видання? У вищезгаданому звіті П.Попова було зроблено акцент на тому, що "*народна творчість про Вітчизняну війну … була центральною, але не єдиною темою дослідницької роботи фольк-лористів АН УРСР*"[60]. Пріоритетними проблемами дослідників-мистец-твознавців стало "*відбиття у фольклорі сталінської дружби народів, в першу чергу - дружби народів українського і російського… та критичний перегляд фольклористичної спадщини у світлі марксистсько-ленінської теорії*"[61].

Документальних підтверджень, чому саме заплановане видання так і не надійшло до друку, нам не вдалося віднайти, однак відповідь на це запитання очевидна - трактування трагедії невільників йшло поза межами пафосних ідеологічних замовлень. На радянську фольклористику було покладено "*велике і відповідальне завдання зібрати, зафіксувати все, що є поетичним відображенням нашої "великої епохи*"[62].

Вже в 1948 р. представник відділу рукописних фондів Ф.Ткаченко та вчений секретар П.Павлій відверто вказували збирачам на недоліки їхньої роботи, на "*записи, які не завжди стоять на висоті народного осмислення неволі*":

"*Не прийшлося вечорами*
Йти з женцями з ниви,
Не прийшлося коштувати
Наші стиглі сливи"[63].

"Здрібнення почуттів народних до "коштування слив" вульгаризує ті великі цілі народної боротьби, в ім'я яких радянські люди боролися проти фашистів, воно пародіює високі почуття до свого радянського краю, багатого насамперед не сливами…"[64], - так обгрунтовано і безапеляційно було відмовлено у праві на життя одній з безлічі ліричних сповідей.

Збірки невільницької поезії в переважній своїй більшості не відповідали тогочасним політичним замовленням. Написані вони були *"не перебільшуючи, не зменшуючи згідно оригіналів для майбутніх поколінь"*[65]. Всебічне висвітлення радянського патріотизму аж ніяк не передбачало незручних для влади питань, які неодноразово виникали у в'язнів концтаборів:

"У голову думка вдаряє, і піт обливає чоло.
Одне я запитання ставлю, в чужому я краї чого?"[66].

Однобічний, заангажований підхід з боку влади не враховував існування в полоні життя як такого. Сам процес виживання в екстремальних умовах позбавлення волі, повсякденні проблеми невільників, їхній емоційний та психологічний стан мали залишатися поза межами так званого радянського життя.

Неофіційна історія життєвого досвіду багатьох із колишніх нацистських в'язнів збереглася в прихованих від обшуків щоденниках й записниках, в епістолярії та фотографіях, пісенниках із записами таборово-невільничих пісень. Однак у тоталітарному суспільстві вони могли стали предметом уваги істориків та цікавити широкий загал однобічно, лише в контексті вирішення певних ідеологічних замовлень - передусім як документальних даних про злочини фашистів на окупованих територіях СРСР.

Виснажлива праця та складні побутові умови у ворожому середовищі мали призвести до неодмінної духовної деградації невільників. Однак у таких насильно створених тимчасових спільнотах дієвим засобом спілкування став потужний комунікаційний та інформативний ресурс народно-пісенної творчості. Поезія з ліричним підтекстом, що певною мірою відтворювала події минулого, широко побутувала серед в'язнів концтаборів. Початково відбувалося *"живе"*, усне передавання вже відомих творів - народних пісень, міського романсу. Однак з часом вирішальну роль у поширенні найбільш популярних форм фольклору почали відігравати суворо заборонені записні книжки та щоденники.

Поява табірної поезії, що суттєво відрізнялася змістом від знаної раніше, стала природною реакцією на зміну умов життя. Її характерною рисою є гармонійне поєднання ліричних і розповідних елементів. Неабиякий інтерес для дослідників становлять віршовані твори про умови праці на конкретних підприємствах - Андреазітте, Динамітфабрік у м.Ламбрехт, паперова фабрика в м.Золінген, Каммерай і т.п. Представники слов'янських народів виконували переважно найтяжчі види робіт - в каменеломнях, на будівництві, в сільському господарстві.

Безліч пісень присвячено також незадовільному харчуванню - сумнозвісній брукві та капусті.

Під час дослідження певних історичних подій можуть стати в нагоді віршовані твори із вказівками на конкретні дати і навіть час.

Більшості авторів згаданих листів та пісень, очевидно, вже не залишилося в живих. Однак їхній поетичний доробок, як сегмент української історичної пісенної творчості, ще чекає свого визнання.

---

[1]*Легасова Л., Шевченко М.* Колекція документів Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років" з проблеми дослідження історії українськиї остарбайтерів // "То була неволя…". Спогади і листи остарбайтерів. - К., 2006. - С.15.

[2]Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. - Т. І. 1917-1940 рр. - К., 1964. - С.573-574.

[3]Там само.

[4]Там само. - С.574.

[5]Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 - червень 1941. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наук. думка, 1986. - С.342.

[6]Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. - С.573-574.

[7]Там само. - Т.ІІ. 1941-1951 рр. - К., 1964. - С.43-44.

[8]*Попов П.М.* Дослідження фольклору в Академії наук УРСР за останнє п'ятиріччя (1941-1946 рр.) // Вісник Академії Наук УРСР. - №2(130). - 1947. - С.45.

[9]Архів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (далі - ІМФЕ) ім.М.Рильського НАН України. - Ф.14-3. - Спр.55. - Арк.10.

[10]Там само. - Спр.12а. - Арк.123.

[11]Там само. - Арк.42.

[12]Там само. - Спр.21. - Арк.45.

[13]Там само. - Спр.12б. - Арк.140.

[14]Там само. - Ф.14-1. - Спр.1а. - Арк.18б.

[15]Там само. - Арк.189.

[16]Там само. - Арк.192.

[17]Там само. - Арк.41.

[18]Там само. - Спр.1б. - Арк.181.

[19]Там само. - Арк.25.

[20]Там само. - Ф.14-3. - Спр.377. - Арк.13.

[21]Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. - К.: Українське вид-во політичної літератури, 1947. - С.145.

[22]Архів ІМФЕ ім.М.Рильського НАН України. - Ф.14-3. - Спр.17. - Арк. 39.

[23]Там само. - Арк.25.

[24]*Косик В.* Україна в Другій світовій війні в документах. - Т.3. - Львів, 1999. - С.319.

[25]Архів ІМФЕ ім.М.Рильського НАН України. - Ф.14-3. - Спр.20. - Арк.213.

[26]Там само. - Спр.18. - Арк.152.

[27]Там само. - Спр.17. - Арк.9.

[28]Там само. - Арк.19.

[29]Там само. - Спр.55. - Арк.66.

[30]Там само. - Арк.142.

[31]Там само. - Спр.378. - Арк.7.

[32]Там само. - Спр.54а. - Арк.3.

[33]Там само. - Арк.2.

[34]Там само.

[35]Там само.

[36]Там само. - Арк.3.

[37]Там само. - Спр.377. - Арк.30.

[38]Там само. - Ф.14-1. - Спр.1а. - Арк.94.

[39]Там само. - Спр.27. - Арк.26.

[40]Там само.

[41]Там само. - Арк.10.

[42]Там само. - Арк.12.

[43]Там само.

[44]Там само.

[45]Там само. - Арк.51.

[46]Там само. - Арк.70.
[47]Там само.
[48]Там само. - Арк.3.
[49]Там само. - Арк.3.
[50]Там само. - Арк.14.
[51]Там само. - Спр.1а. - Арк.94.
[52]Там само. - Спр.18. - Арк.49.
[53]Там само. - Арк.47-48.
[54]З каторги // Радянська Україна. - 1945. - 10 лютого. - С.3.
[55]Архів ІМФЕ ім.М.Т.Рильського НАН України. - Ф.14-3. - Спр.21. - Арк.100.
[56]Там само. - Ф.14-3. - Спр.55. - Арк.130.
[57]Там само. - Спр.55. - Арк.8.
[58]*Попов П.М.* Вказ. праця. - С.46.
[59]Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну. - К.: Вид-во АН УРСР, 1953. - С.12.
[60]*Попов П.* Вказ. праця. - С.46.
[61]Там само.
[62]*Крупянская В.Ю.* Фольклор Великой Отечественной войны (задачи и методы собирания). - М.-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. - С.4.
[63]Архів ІМФЕ ім.М.Рильського НАН України. - Ф.14-1. - Спр.7. - Арк.12.
[64]Там само.
[65]Там само. - Ф.14-3. - Спр.27. - Арк.3.
[66]Там само. - Арк.10.

Азарх И.С.
Украинцы в немецкой неволе
В статье рассматривается и анализируется творчество заключенных в концентрационные лагеря и остарбайтеров в немецком плену. Их поэтическое творчество должно было стать основой сборника "Фольклор Великой Отечественной войны".

Azarh I.S.
Ukrainians in German slavery
This article reviews and analyzes the works of prisoners in concentration camps and ostarbeiters in German slavery. Their poetic works had to become the basis of the book "Folklore of the Great Patriotic War".

Отримано 12.08.2009